

*Ржевський Г. М., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
гуманітарного інституту НУОУ (м. Київ)*

АНАЛІЗ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ СПЕЦІАЛІСТІВ

У статті розглядається теоретичний аналіз закономірностей вивчення професійної придатності військових фахівців.

В статті розглядається теоретичний аналіз закономірностей изучения професійної придатності військових фахівців.

The theoretical analysis of conformities to the law of study of professional fitness of soldiery specialists is examined in the article.

Динаміка розвитку сучасного суспільства суттєво змінює характер вимог щодо професійно важливих якостей людини, ставлячи нові завдання щодо професійної придатності військовослужбовців в системі “людина – машина – професійне середовище” (В.А.Бодров, К.К.Платонов, В.Ф.Ковалевський, М.С.Корольчук, Ю.Л.Трофімов, Г.В.Ложкін). В зв’язку з цим, питання професійної придатності людини щодо цілого ряду професій набуває особливого значення, а його розв’язання тісно пов’язане з рішенням таких важливих задач, як підвищення боєздатності, зниження плинності кадрів, зменшення травматизму.

Роль психологічних властивостей і якостей людини особливо чітко проявляється в професіях, для яких характерна наявність складних, емоційно-напружених ситуацій. Саме до таких професій відноситься й професія військового водія, яка є однією із самих масових. Масовість щодо водійської професії несе в собі ряд проблемних питань, одним із яких є зростання числа дорожньо-транспортних пригод (ДТП).

Дослідження ряду авторів (В.М.Пушкін, Л.С.Нерсисян, С.І.Молдавська, А.І.Вайсман, Ю.М.Забродін, А.А.Теличкін, В.І.Осьодло) засвідчили, що переважна більшість ДТП – від 60 до 90% відбувається внаслідок помилкових дій військового водія. За даними комісії з безпеки дорожнього руху Міністерства оборони України (МОУ) у 2004-2005 роках в ДТП загинуло 35% осіб від загальної кількості всіх загиблих у Збройних Силах України (ЗСУ) військовослужбовців. Така невтішна, стійка тенденція щодо зростання кількості ДТП має місце й в 2010 році: кількість ДТП

скоєних військовими водіями збільшилась на 8,7%, а кількість постраждалих в них осіб – на 65%.

Встановлено, що виконуючи свої службові обов’язки в однакових за складністю умовах, деякі військовослужбовці стають винуватцями ДТП набагато частіше, а ніж інші, що пов’язується з їхніми індивідуально-психологічними особливостями (М.А.Ігнатів, В.Д.Небиліцин, Н.О.Попова, Є.П.Ільїн, В.Д.Шадріков, М.В.Макаренко). Саме тому ретельна психологічна діагностика професійної придатності військовослужбовців до дій в особливих умовах, дозволить вивчити психологічні та психофізіологічні можливості конкретної людини й з’ясувати наявність або відсутність відповідності між вимогами, що висуває професія військового водія й психологічними можливостями останнього.

Актуальність питання визначається ще й тим, що своєчасна психодіагностика професійно важливих якостей військовослужбовців має велике значення для визначення ступеню їх професійної придатності до обраної професії, що є важливою умовою оптимізації праці, підвищення її ефективності та якості (К.К.Платонов, Є.А.Клімов, М.С.Корольчук, В.І.Осьодло, П.П.Криворучко, М.В.Макаренко).

Мета статті полягає у визначенні основ психологічної діагностики професійної придатності військовослужбовців та у виявленні відповідності розвитку професійно важливих якостей вимогам професії.

Завданням статті є аналіз основних теоретичних підходів щодо визначення професійної придатності військовослужбовців, у з’ясуванні психологічних особливостей негативних

вплив специфічних умов і факторів на професійну придатність військовослужбовців та обґрунтуванні комплексу психодіагностичних методик щодо її вивчення, визначенні комплексу психологічних властивостей і якостей, що переживають найбільш виражену навантаженість в професійній діяльності військовослужбовців.

Правильна розстановка кадрів з урахуванням діагностики професійної придатності дозволяє суттєво знизити соціальні та економічні збитки на 50-60% (в залежності від характеру виробництва, військової служби), зменшити плинність кадрів, підвищити ефективність праці, знизити час і витрати на навчання, захворювання і травматизм [5]. Тому, будь-яка діяльність висуває певні умови, вимоги з погляду необхідного рівня придатності до неї, що накладає ряд обмежень на вибір тієї або іншої професії.

І.Д.Карцев, Л.Ф.Халдєєва, К.О.Павлович, професійну придатність визначають, як відповідність психофізіологічних можливостей організму вимогам, які висуваються до нього конкретною професією, а професійно придатною вважає людину, що здатна не лише успішно оволодіти конкретною професією за час навчання, але й удосконалюватись в ній у ході діяльності й працювати тривалий час без збитків для себе і оточуючих.

Вузлова проблема професійної придатності – відповідність індивідуальних особливостей людини певному виду діяльності – може бути розв'язана лише в результаті проведення спеціальних наукових досліджень, які б дозволили виявити специфіку вимог різного роду професій, що висуваються до особистості, до окремих її якостей і психофізіологічних функцій та визначити необхідний рівень їх розвитку [2].

Психологічна діагностика професійної придатності виникла як перша спроба наукового розв'язання проблеми “людина-виробництво-суспільство” ще в 80-х роках XIX століття. На цей час, досить високий рівень розвитку виробничих сил вже давно поставив задачу ефективного управління трудовими ресурсами [2].

Першим, хто намагався виявити ті особливості людини, якими визначалася споживча вартість її робочої сили був Ф.У.Тейлор, іменем якого названо цілий

напрямок в науковій організації праці. Однак його спроби були психологічно необґрунтованими. Після ряду досліджень Тейлора звільняли безліч людей з числа найбільш інтелігентних, законослухняних і надійних робітників [1].

К.К.Платонов [2] дав оцінку “тейлоризму” виключно негативну, підкреслюючи, що виникнувши як метод наукового управління трудовими ресурсами, професійний відбір перетворився в метод класової боротьби.

В подальшому, родоначальник тестової теорії професійної придатності Р.Кеттел, за допомогою тестів розпочинає вимірювання м'язової сили людини, її швидкість рухів, больову чутливість, гостроту зору й слуху, розрізнення ваги, час реакції, пам'ять і таке інше [2].

Тенденція до посилення практичної спрямованості професійної придатності в психологічній науці чітко проявилась на рубежі XIX-XX століть [2]. В даний період, ідея професійної придатності щодо різних видів діяльності пов'язана з роботами “психотехніків”. Термін “психотехніка” був введений у науковий обіг У. Штерном для позначення будь-якої практики впливу професійної придатності на людську психіку й управління нею.

В першій чверті XX століття зростає кількість досліджень спрямованих на встановлення спеціальних професійних здібностей. Так, в 1910 році Г.Мюнстерберг створює першу експериментальну установку, яка моделювала найбільш відповідальні моменти професійної діяльності водіїв міського трамваю. В подальшому А.Меде і М.Пюрковський запропонували систему тестів для відбору водіїв інших транспортних засобів. Подібний відбір швидко розповсюджувався й на інші професії. Е.Ліппман і Г.Штольценберг розробили систему тестів для відбору учнів-машиністів, С.Крайс і Д.Арнольд – для сталеварів та металургів [4].

Досить значна робота щодо професійного відбору проводилась в період Першої світової війни в США. В даній державі, в цей період психотехнічному обстеженню підлягало більше 1,5 млн. чоловік. Військові відомства відкривали психологічні лабораторії з метою відбору найбільш придатних осіб до професій льотчиків, водіїв, артилеристів тощо [2].

В Радянському Союзі проблемі професійної придатності також приділялася належна увага. Вже в 1922 році створюється лабораторія промислової психотехніки при Наркоматі праці та Інституті експериментальної психології, яку очолює В.Д.Шпільрейн. В цей же час дослідження з професійного відбору стали застосовуватись в авіації. В практику військово-лікарської експертизи вводяться психологічні методи діагностики психічних станів і льотних здібностей курсантів. Особливої ваги професійний відбір набуває в армії [3].

В кінці 20-х на початку 30-х років ХХ століття великого розмаху набувають наукові праці Г.І.Левігуровича [24] та В.М.Новікова [126] з проблем професійного відбору до професії водія. Московський інститут міського транспорту провів психологічну і медичну атестацію 20668 водіїв м. Москви. Створюються спеціальні лабораторії при Горьківському автомобільному заводі, Челябінському та Харківському тракторних заводах та інших [1].

В першій половині 30-х років набуває широкого застосування професійний психологічний відбір. Застосовуються бланкові тести запозичені в основному в США. Вносячи заключення про професійну придатність будь-якого службовця, до уваги приймаються лише високі показники тестів для дослідження інтелекту [2]. При вивченні здібностей, останні розчленяли на ряд простих психічних функцій й в залежності від успішності їх виконання судили про придатність досліджуваних. До того ж, подібного роду дослідження на підприємствах нерідко проводились людьми з низькою класифікацією.

Недоліки тестових досліджень викликали критику, а після опублікування в 1936 році Постанови “Про педологічні викривлення в системі Наркомпитань” психотехнічні методики з метою професійної придатності перестали застосовуватися взагалі.

В той же час, в різних інститутах держави, проводяться дослідження, в яких розробка психодіагностичних проблем психології праці велась з наукових позицій. Так, вже на початку 30-х років Д.М.Узнадзе висуває новий цілісно-особистісний підхід щодо психологічного аналізу професій, який отримав подальший розвиток в працях К.К.Платонова та С.Л.Рубінштейна.

В працях Б.М.Теплова та В.Д.Небиліцина [2] було показано важливість системно-структурного аналізу, спрямованого на виявлення і оцінку вимог, що висуває професійна діяльність до психофізіологічних функцій організму людини в екстремальних режимах праці.

Б.Г.Ананьєв [2] і його співробітники, успішно застосовуючи системно-структурний підхід в комплексному вивченні людини як суб'єкта трудової діяльності, показали, що оцінка рівня професійної придатності повинна орієнтуватися на цілісну структуру взаємодії індивідуально-психологічних особливостей, професійно важливих здібностей, мотивів та інших якостей, що є невід'ємними компонентами структури особистості.

Завдяки дослідженням Б.Ф.Ломова, Г.М.Зараківського, В.Д.Шадрікова вдалося розробити ефективні методи глибокого системного аналізу взаємозв'язку структури трудових процесів, що давало можливість діагностувати степінь відповідності структури особистості, структурі відповідної професійної діяльності. Таким чином, був зроблений вагомий крок до системно-структурної оцінки функціональної відповідності компонентів системи: “людина-машина-професійне середовище”.

Таким чином, завдяки багаторічним теоретичним і експериментальним дослідженням була створена відповідна теоретична база діагностики професійної придатності й сформовані вимоги щодо створення психодіагностичних методичних комплексів.

В останній час, використання поняття професійної придатності для характеристики людини (з погляду її відповідності тим чи іншим вимогам професійної діяльності), виходить на новий виток у своєму розвитку [2].

М.В.Макаренко [2], професійну придатність розглядає як проблему взаємної адаптації людини до діяльності (її засобів, змісту, умов, організації), тобто забезпечення придатності самої діяльності для людини (“антропометричний” підхід), а також оцінки і формування придатності людини до конкретної діяльності або групи діяльностей (“професіоцентричний” підхід). Перший підхід передбачає ергономічні рішення оптимізації діяльності, другий – психологічне, фізіологічне, медичне та інше

забезпечення процесу формування професіонала.

М.С.Корольчук [2], професійну придатність визначає як сукупність індивідуальних особливостей людини, що впливають на успішність освоєння нею будь-якої трудової діяльності й ефективність її виконання. Вона відбиває реальний рівень розвитку професійно значимих якостей для конкретної діяльності, що формуються й виявляються на етапах життєвого та професійного шляхів. До їхнього числа вчений відносить якості, що характеризують особливості трудового виховання і навчання, професійної підготовленості, психологічної структури особистості, стану здоров'я і фізіологічних функцій, психомоторного розвитку, що визначаються вимогами професії.

На думку В.А.Бодрова [2], професійна придатність до конкретної професійної діяльності відображає особливості процесу вибору, визначення майбутньої професії на основі діагностики і прогнозування можливостей людини успішно її освоїти й ефективно працювати, а також розвитку комплексу професійно значимих якостей, тобто формування професіонала.

Ідею взаємної відповідності особистих якостей людини, з одного з боку, і вимог, запропонованих їй обставинами діяльності – з іншого, сповідує і Є.А.Клімов [75, 76]. Виходячи з його теорії, процес формування професійної придатності, її розвиток на шляху професіоналізації суб'єкта діяльності проходить ряд етапів, основними серед яких є наступні: 1) трудове виховання і навчання; 2) професійна орієнтація; 3) професійний добір; 4) професійна підготовка; 5) професійна адаптація; 6) професійна діяльність; 7) професійна атестація; 8) професійна реабілітація. Зміст кожного з перерахованих етапів має свою специфіку з погляду цілей, методів, засобів та термінів їхньої реалізації. Загальним ж для них є необхідність визначення тих показників, що є критеріями успішності процедур діагностики, прогнозування і формування професійної придатності [5].

Важливу роль у цьому процесі відіграватиме і фактор задоволеності працею. Вона досягається в результаті найбільш повної реалізації людини в конкретній діяльності, в досягненні життєвих і професійних цілей. Професійна діяльність людини, формуючись в реальній

навчальній і трудовій діяльності, відбиває й розвиває її здібності, особистісні риси і професійні якості, націлює на освоєння нових видів діяльності та проявів творчості в праці.

Отже, оскільки професійна придатність є властивість суб'єкта діяльності, остільки вона, як і інші його властивості формується в процесі діяльності. Однак навряд чи можна заперечувати необхідність вивчення передумов самої професійної діяльності, тобто її психологічних, фізіологічних, медичних та інших факторів, що дозволить в подальшому нашому дослідженні намічати прогноз і шляхи досягнення її необхідного рівня стосовно діяльності військового військовослужбовця.

В розробленій Є.А.Клімовим [3] класифікації професійної придатності враховується характер психологічних і медичних передумов до успішної діяльності. Вона включає: а) придатність до діяльності; б) непридатність; в) відповідність до визначеної галузі діяльності; г) покликання. Необхідно зазначити, що визначення ступеня придатності ґрунтується на врахуванні цілого ряду індивідуальних характеристик людини (психологічних, освітніх, професійних, медичних), незадовільний стан кожного з яких може бути причиною недостатньої придатності та протипоказанням для цієї діяльності.

Розвиток професійної придатності до діяльності йде одночасно і у взаємозв'язку з процесом розвитку суб'єкта діяльності, психічного розвитку особистості. Вивчення ролі розвитку особистості у формуванні професійної придатності, проведене І.С.Коном, К.М.Гуревичем, М.В.Макаренком, А.Р.Јensen дозволяє вважати, що, по-перше, існує визначений ступінь сталості особистісних рис протягом життя, але він не є абсолютним – у залежності від умов життя і діяльності (в тому числі професійної) лінія розвитку особистості може змінитися; по-друге, міра сталості і мінливості різних особистісних властивостей, а також різних типів особистості неоднакова; по-третє, різним типам особистості відповідають різні типи розвитку.

На думку Л.Тайлера і Д.Сьюпера найважливішою детермінантою успішності професійного шляху людини є її уявлення про свою особистість ("Я-концепція"),

спосіб життя, відношення до визначених соціальних ситуацій тощо.

Будь-яка діяльність висуває певні умови, вимоги з погляду необхідного рівня придатності до неї, що накладає ряд обмежень на вибір тієї чи іншої професії. При вивченні психологічних проблем професійної придатності в системі “людина-техніка-середовище”

Ю.Л.Трофімов [5] розглядає цілий комплекс характеристик людини, від яких у більшому або меншому ступені залежить кінцевий успіх у професійному становленні. Основними серед них вчений вважає: а) професійну мотивацію; б) загальну і професійну підготовленість; в) рівень функціональної готовності; г) стан індивідуально-психологічних функцій людини.

Для вивчення, оцінки і формування професійної придатності важливе значення посідає положення висунуте Б.Г.Ананьєвим [4] про те, що “... як передумови успішності якої-небудь діяльності потрібно розглядати не тільки суму необхідних властивостей, а й наявну структуру здібностей, сенсомоторики, мнемічних, логічних, емоційно-вольових і інших компонентів, які нерівномірно і своєрідно розвиваються в різних видах діяльності людини”. З цього положення випливає, що професійна придатність залежить не просто від сукупності професійно важливих якостей особистості, але також від ступеня їхньої виразності і характеру взаємозв'язку.

На думку Г.С.Нікіфорова [1], формування професійної придатності завжди є процесом індивідуальним. До того ж, як показує практика, не кожна людина може в прийнятний термін опанувати деякими професіями навіть при забезпеченні високого рівня її професійної підготовки і мотивації. Професійна придатність до таких професій, може сформуватися лише при наявності визначеного ступеня розвитку і стійкості професійно важливих психічних якостей особистості.

В останні 30 років появився цілий ряд методів визначення професійної придатності до самих різних професій: льотчиків К.К.Платонов, Е.А.Мілерян, корабельних спеціалістів М.С.Корольчук, П.П.Криворучко, машиністів Р.М.Архіпова, В.М.Пушкін, Л.С.Нерсесян, зв'язківців В.І.Осьодло та інших спеціалістів операторського профілю.

На вістрі професійної придатності більшістю авторів були поставлені основні властивості центральної нервової системи [3]. Це пов'язано з тим, що на успішність і ефективність професійної діяльності здійснюють вплив різні, виникаючі в її процесі, функціональні стани. Індивідуальні відмінності людей в мірі вираженості такого роду станів пов'язані з стійкою характеристикою відповідних мозкових структур.

Саме тому, індивідуальні психологічні властивості особистості відіграють важливу, а в ряді випадків і вирішальну роль для забезпечення високої ефективності професійної діяльності. Особливо це стосується професій, важливим елементом яких є діяльність в складних, аварійних, емоційно-напружених ситуаціях [2]. Саме в них, найбільш гостро постає питання щодо професійної придатності тієї чи іншої особи до вибраної професії.

Безпосередній прояв особливостей вищої нервової діяльності в динаміці людської поведінки чітко спостерігається як в лабораторних експериментах, так і в професійній діяльності. В.М.Русалов [3], властивості центральної нервової системи розглядає у вигляді трьох ступеневої ієрархії: 1) загальнономозкової; б) комплексної; в) елементних властивостей. В.М.Русалов [3] справедливо відмічає: “Для успішного здійснення індивідуальної адаптації на практиці, необхідно володіти детальними знаннями всього спектру індивідуальних відмінностей між людьми”. Для цього необхідна розробка психологічних методик, які б відповідали кожному рівню.

В наш час накопичено великий теоретичний і експериментальний матеріал, що показує вплив парціальних властивостей нервової системи на формування деяких психодинамічних якостей людини, на психічні стани і процеси, що мають пряме відношення до професійної придатності [3].

Роль сили нервової системи в динаміці працездатності людини і в продуктивності її діяльності неоднозначна. Для різних видів професійної діяльності позитивну роль відіграє то один то інший полюс. Так, наприклад, в умовах монотонної роботи люди із слабкою нервовою системою демонструють більш високу продуктивність праці, а ніж особи з сильною нервовою системою [4].

Висновки.

Здійснивши теоретичний аналіз проблеми психологічного забезпечення безпечної професійної діяльності можна зробити такі висновки:

1. Високий рівень нервово-психічної напруги, що призводить до небезпеки під час професійної діяльності зумовлений впливом різних факторів, найбільш характерним з котрих являються: висока соціальна відповідальність за виконану роботу, дефіцит часу та інформації (або надмірний потік інформації) для прийняття рішення та наступних дій, дії перешкод різної модальності, вплив шкідливих факторів життєдіяльності, міжособиста несумісність, соціально-психологічна та сенсорна ізоляція.

2. Значний вплив на ефективність та безпеку діяльності спеціалістів здійснюють технічні, медико-біологічні та соціально-психологічні фактори. Серед факторів життєдіяльності об'єктів шкідливо впливаючих на спеціаліста, особливе значення має газовий склад повітря, мікроклімат, шум, вібрація, електромагнітне та іонізуюче випромінювання. Безумовно, будь-який розлад в роботі, або помилка може різко змінити значимість факторів забезпечення параметрів діяльності, ефективної і безаварійної діяльності спеціалістів.

3. Психологічне забезпечення працездатності фахівця ґрунтується на

таких основних положеннях як: індивідуально-психологічний відбір військовослужбовців на певні посади (соціально-психологічний, психофізіологічний); визначення профілю працездатності окремої людини; підготовка до робочого циклу, що включає попередній відпочинок, настанова на виконання певних видів робіт; підтримання працездатності на стадії нестійкої компенсації, за допомогою короткого відпочинку, фізичних вправ, часткового аутогенного тренування; підтримання працездатності на стадії прогресивного зниження працездатності за допомогою самонавіювання та само наказу, залучення прихованих резервів організму; забезпечення відпочинку після закінчення роботи, з урахуванням індивідуальних особливостей людини (віку, статі, уподобань, терміну відновлення, характерного способу відновлення, активного чи пасивного тощо).

Отже, діагностика професійної придатності ефективна лише в тому випадку, якщо їй передують ретельне психологічне вивчення конкретної професійної діяльності з виділенням відповідної ієрархії професійно важливих властивостей і якостей, куди входять: властивості нервової системи, емоційно-вольові властивості, увага, пам'ять, психомоторика, вегетативні реакції.

Література

1. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. // Принципы системной организации функций. -М.: 1971. -С.5-61.
2. Корольчук Н.С. Прилади для визначення працездатності військових спеціалістів // Рационалізаторські пропозиції/-Воен.-мед.журнал, 1989, № 3-С.56.
3. Инженерная психология в военном деле / Под. Ред. Б.Ф.Ломова - М.: Воениздат, 1983.-224с.
- Карпухина А.М. Контроль и регуляция состояния человека как фактор повышения эффективности трудовой деятельности. К.: РДЭНТП, 1985. - 20 с.
4. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. - М.: Политиздат 1989.-304с.
5. Психология. Словарь/Под ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского,-2-е изд.,испр. и доп.-М.:Политиздат,1990.-494с.